

Czy cała Puszcza Białowieża powinna być parkiem narodowym?

Should the whole Białowieża Forest be a national park?

Jacek Zientarski¹, Janusz Szmyt^{2*}

¹Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Leśny, Katedra Siedliskoznawstwa i Ekologii Lasu, ul. Wojska Polskiego 71E;

²Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Leśny, Katedra Hodowli Lasu, ul. Wojska Polskiego 71A

*Tel. +48 61 8487735, e-mail: jszmyt@up.poznan.pl

Abstract. In Poland, the stormy discussion on the future of the Białowieża Forest has been ongoing already for a long time. The disputes are mostly focused on seeking answers to two questions: how to protect these unique forest ecosystems and whether forest management threatens their naturalness. The discussion has grown stronger after the recent, enormous outbreak of *Ips typographus* in the Forest.

The Białowieża Forest has been managed for years with no negative effect. However, antagonists of foresters blame forest management for degradation of the Forest's ecosystems, which is caused by favoring the economic value of timber expected to be harvested in keeping with the management plans of 3 forest districts located in the Białowieża Forest. At any rate, such assumption, has nothing to do with reality. During this discussion the idea to extend the national park for all the Białowieża Forest revived.

In this paper, we reviewed the economic, social and ecological dimensions which should be taken into consideration before making a decision on extending the Białowieża National Park. It should be underlined that the Park's area is already under the strict protection; furthermore, 2/3 of the area of neighboring managed forests are under legal protection (the nature reserves, NATURA 2000, the so-called reference forests, etc.). All things considered, we cannot find any reasonable purpose (ecological, financial or social) for expanding the Park's area from 10 500 ha (present status) to 62 500 ha (after extension). Also, we are convinced that sustainable forest management conducted in managed parts of the Białowieża Forest, which comprises the fulfillment of all forest functions and services, should not be perceived as a threat to naturalness of the Forest's ecosystems.

Keywords: Białowieża Forest; Białowieża National Park; nature conservation; forest ecosystem conservation; sustainable forest management

1. Wstęp

Od dłuższego czasu w różnych mediach można obserwować zagorzałą dyskusję na temat przyszłości Puszczy Białowieżskiej, jej ochrony oraz prowadzonej w niej gospodarki leśnej. Odbywa się to w kontekście trwania gradacji kornika drukarza, dziesiątkującego drzewostany świerkowe Puszczy. Nie zawsze ta dyskusja sprowadza się do meritum sprawy, często natomiast do głosu dochodzą emocje, które nie służą porozumieniu między stronami sporu, tj. leśnikami i przyrodnikami czy ekologami. Jedno natomiast wydaje się pewne: Puszcza nie mogą zawładnąć zarówno leśnicy, jak i antagoniści leśników. Z jednej strony leśnicy, w zdecydowanej większości ludzie z wyższym wykształceniem w zakresie dyscypliny naukowej jaką jest leśnictwo (<https://pl.wikipedia.org/wiki/>

Klasyfikacja_dziedzin_i_dyscyplin_naukowych_w_Polsce), pragną aktywnie chronić to dziedzictwo, wykorzystując naukowo poparte metody stosowane w zrównoważonej gospodarce leśnej, z drugiej natomiast antagoniści leśników, wskazujący na bezwzględną wręcz konieczność zaprzestania jakiegokolwiek ingerencji człowieka w ten unikatowy obszar, wskazując – w zdecydowanej większości – jedynie negatywny wpływ takiego działania. Czy zatem człowiek umiejętnie korzystający z zasobów przyrody jakimi są lasy stanowi dla nich rzeczywiście zagrożenie? Czy zawsze ten wpływ jest jednoznacznie negatywny? Czy obszary takie jak lasy Puszczy Białowieżskiej powinny być pozostawione samym sobie w zmienionych już – i nadal zmieniających się – przez człowieka warunkach środowiska? Czy wreszcie należy zrezygnować z osiągnięć nauki leśnej w zakresie ochrony eko-

Wpłynęło: 10.03.2017 r., recenzowano: 21.03.2017 r., zaakceptowano: 31.03.2017 r.

systemów leśnych przy ich jednoczesnym umiarkowanym użytkowaniu na potrzeby całego społeczeństwa? Przykładów pozytywnego współdziałania na linii 'człowiek – przyroda' (las) można przytoczyć wiele. Sam fakt, że to leśnicy postulowali utworzenie Białowieskiego Parku Narodowego wskazuje, że można współdziałać w zakresie ochrony tych ekosystemów. Warto pamiętać, że to m.in. leśnicy kształtowali dzisiejsze lasy Puszczy Białowieskiej, i to w wyniku ich działań w 2014 r. Puszcę Białowieską wpisano na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Dzięki m.in. ich pracy, społeczność międzynarodowa może podziwiać las w takiej postaci, w jakiej już nie występuje on w wielu krajach Europy. Liczne badania leśne, szczególnie te długoletnie – opisujące dynamikę ekosystemów leśnych znajdujących się poza bezpośrednim wpływem człowieka, mogą zawierać cenne wskazówki, które można wykorzystać w celu ochrony lasów o unikatowych cechach (np. Andrzejczyk, Brzezicki 1995; Bernadzki et al. 1998; Paluch, Bielak 2009; Drozdowski et al. 2010; Brzezicki et al. 2016; Brzezicki et al. 2017). Ze strony części antagonistów leśników istnieje wyraźna obawa, że leśnicy złączą patrzeć na lasy Puszczy przez pryzmat surowca drzewnego możliwego do pozyskania i sprzedaży, co w sposób jednoznaczny zagrażać będzie trwałości Puszczy. Takie obawy nie znajdują jednak potwierdzenia w rzeczywistości. Lasy Puszczy Białowieskiej nie stanowią bowiem „łakomego kąska” dla leśników w aspekcie ekonomicznym. Gospodarka leśna na tym terenie prowadzona jest od bardzo dawna, a jakość prowadzenia tej gospodarki zweryfikowało wpisanie Puszczy Białowieskiej m.in. na wspomnianą już listę światowego dziedzictwa UNESCO.

2. Park Narodowy Puszcza Białowieska – realna droga do ochrony unikatowego dziedzictwa kulturowego?

Postulat rozszerzenia granic Białowieskiego Parku Narodowego na obszar całej polskiej części Puszczy odżył przy okazji wspomnianej już ożywionej dyskusji o potrzebach, celach i metodach ograniczania zasięgu i skutków gradacji kornika drukarza *Ips typographus* (L.) w Puszczy Białowieskiej (List 2016; Wesołowski et al. 2016).

Można bezsprzecznie stwierdzić, że co do wyjątkowości Puszczy Białowieskiej w skali kraju i Europy panuje – mimo wszystkich negatywnych emocji – dość powszechna zgoda. Zarówno leśnicy zarządzający lasami, jak i przyrodnicy podkreślają unikatowość tego obszaru. Różna jest jednak wizja przyszłości Puszczy, a właściwie różna jest odpowiedź na pytanie, jaką Puszcę należy przekazać następnym pokoleniom.

Syntezę bogactwa przyrodniczego Puszczy przedstawiono w poprzednim numerze „Leśnych Prac Badawczych” (Kujawa et al. 2016 i zawarta tam literatura). W zasadzie nikt nie kwestionuje potrzeby szczególnej ochrony Puszczy Białowieskiej, a różnice zdań pojawiają się podczas dyskusji nad postulowanymi rozwiązaniami. Obecnie teren Puszczy objęty jest różnymi, często nakładającymi się formami ochrony, podlegającymi różnym reżimom prawnym i różnym decy-

dentom. Najklarowniejsza sytuacja dotyczy Białowieskiego Parku Narodowego (ok. 10,5 tys. ha), ponieważ w 2014 roku minister środowiska ustanowił plan ochrony BPN (rozporządzenie 2014). Cała polska część Puszczy Białowieskiej jest obszarem Natura 2000 i to wynika zarówno z dyrektywy ptasiej, jak i dyrektywy siedliskowej traktującej ją jako zintegrowany obszar specjalnej ochrony ptaków i siedlisk (PLC 2004). Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 został zatwierdzony przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska w Białymstoku (Zarządzenie 2015).

Od 2005 r. Puszcza Białowieska w całości jest Rezerwatem Biosfery. Od 2014 r. cała Puszcza (zarówno w granicach Polski, jak i Białorusi) jest na „Liście Światowego Dziedzictwa” UNESCO. Puszcza jest jednocześnie od 2005 roku Obszarem Chronionego Krajobrazu na mocy rozporządzenia wojewody podlaskiego (Rozporządzenie 2005). Lasy Państwowe na obszarze 3 puszczańskich nadleśnictw: Białowieży, Browska i Hajnowki w 1994 r. utworzyły Leśny Kompleks Promocyjny (LKP) (łącznie ok. 39,5 tys. ha lasów gospodarczych i 12,0 tys. ha rezerwatów). Program gospodarczo-ochronny dla LKP ustala Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych (RDLP 2011). Na obszarze zarządzanym przez nadleśnictwa znajduje się obecnie ok. 12,0 tys. ha rezerwatów, dla których zadania ochronne ustala Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska.

Różne kompetencje różnych organów administracji, często krzyżujące się, a dotyczące tego samego obszaru, nie ułatwiają skutecznej ochrony tego unikatowego obiektu.

Dostrzegając potrzebę uproszczenia zarządzania polską częścią Puszczy Białowieskiej należy poddać pod dyskusję argumenty przemawiające za tym, że Park Narodowy na całym obszarze nie wydaje się, przynajmniej obecnie, najlepszym rozwiązaniem. Naszym zdaniem pod uwagę należy wziąć wszystkie aspekty, zarówno te ekonomiczne (często pomijane przez antagonistów leśników), jak i aspekty społeczne i przyrodnicze proponowanego przez część antagonistów leśników rozwiązania.

3. Uwarunkowania ekonomiczne

Ochrona przyrody kosztuje, i to kosztuje dużo. Park narodowy, pomimo zmiany statusu z jednostki budżetowej na państwową osobę prawną w dalszym ciągu dotowany jest z budżetu państwa, czyli z podatków obywateli. W budżecie na 2016 rok dla wszystkich 23 istniejących parków narodowych przewidziano 86 mln PLN. Z kwoty tej nieco ponad 5 mln PLN przeznaczono dla Białowieskiego Parku Narodowego. Dotacja budżetowa pokrywa w zależności od parku od ok. 20% do blisko 100% kosztów. Obecnie parki narodowe mają duże możliwości korzystania z dofinansowania swoich zadań zarówno z narodowego, jak i z wojewódzkich funduszy ochrony środowiska i gospodarki wodnej, z Funduszu Leśnego (w 2016 r. było to 65 mln PLN), programów regionalnych, dotacji zagranicznych i przychodów własnych (sprzedaż biletów, sprzedaż drewna itp.). Wszystkie wymienione źródła finansowania (poza budżetem państwa) mają jednak charakter

uznaniowy, incydentalny i niepewny.

Propozycja zwiększenia powierzchni Białowieskiego Parku Narodowego z obecnych 10,5 tys. ha do 62,5 tys. ha musiałaby oznaczać zwiększenie dotacji budżetowej z obecnych 5 mln PLN do 30 mln PLN, co stanowi 1/3 środków przeznaczonych dla wszystkich parków narodowych w Polsce (kwota, wynikająca z przemnożenia obecnej dotacji przez 6 – skala powiększenia Parku, jest wartością orientacyjną). Takich środków w budżecie państwa nie ma, i w dającej się przewidzieć przyszłości raczej nie będzie.

W 2016 roku Lasy Państwowe ze swojego Funduszu Leśnego, na który składają się dochodowe nadleśnictwa z całej Polski, przeznaczyły ok. 22,5 mln PLN na dofinansowanie działalności 3 nadleśnictw puszczańskich. Kwota dopłat z Funduszu Leśnego w ostatnich latach systematycznie rośnie. Po poszerzeniu parku narodowego ten szeroki strumień środków przeznaczonych w znaczącym stopniu na ochronę przyrody ulegnie z pewnością zahamowaniu. Sama tabliczka „Park Narodowy” nie rozwiąże tego problemu.

Przeciętna płaca pracowników parków narodowych stanowi ok. połowy przeciętnej płacy w Lasach Państwowych. Trudno w takiej sytuacji oczekiwać entuzjazmu wśród miejscowych leśników (Niedziałkowski 2016), którzy mieliby stać się pracownikami parku narodowego po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o rozszerzenie BPN na cały obszar Puszczy Białowieskiej. Nie można im mieć też tego za złe.

4. Uwarunkowania społeczne

W przypadku tak cennego przyrodniczo obiektu, jakim jest Puszcza Białowieska, nie można kierować się wyłącznie opinią lokalnych samorządów. Artykuł 10 ust. 2 obowiązującej ustawy o ochronie przyrody jednoznacznie mówi, że projekt powiększenia parku narodowego musi być uzgodniony z organem uchwałodawczym samorządu terytorialnego. Znaczącą przeszkodą jest nastawienie miejscowej ludności do projektów powiększenia parku, można stwierdzić, że przy obecnym stanie prawnym jest to niemożliwe.

W powiecie hajnowskim mieszka ok. 45 tys. osób, z czego połowę stanowi ludność wiejska w dużej mierze związana z lasem i sektorem leśno-drzewnym. Przyrodnicy planujący objęcie parkiem narodowym całej Puszczy Białowieskiej często, niestety, nie biorą pod uwagę problemów lokalnej społeczności. Bardzo trudno przezwyciężyć złą opinię o Białowieskim Parku Narodowym wśród miejscowej ludności ukształtowaną w latach 1947–1996, kiedy to praktycznie cały ówczesny park był objęty ochroną ścisłą. W świadomości mieszkańców utrwalił się stereotyp, że park narodowy to obiekt zamknięty, ogrodzony, chroniony przez uzbrojonych strażników nakładających kary za próby wejścia na jego teren itd. Powiększenie Białowieskiego Parku Narodowego do 10 502 ha w 1996 roku było możliwe m.in. pod warunkiem uchylecia części zakazów obowiązujących w innych parkach narodowych. Pomimo upływu dwudziestu lat od momentu powiększenia Parku w dalszym ciągu miejscowa ludność obawia się zaostżenia warunków korzystania z lasu

w przypadku jego powiększenia. Las gospodarczy jest bardziej dostępny dla ludności niż lasy znajdujące się w parku narodowym, gdzie ruch turystyczny jest ściśle skanalizowany (szlaki turystyczne).

Próbę kompromisowych rozwiązań zawierają projekty ustaw z 2006 r., przygotowane w Kancelarii Prezydenta Lecha Kaczyńskiego (projekty ustaw 2006).

5. Uwarunkowania przyrodnicze

Synteza współczesnych poglądów na cele ochrony przyrody jest konwencja o różnorodności biologicznej, przyjęta na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku, ratyfikowana przez Polskę w 1995 r. O tym, że trzeba chronić różnorodność biologiczną przekonani są wszyscy. Nie wskazano jednak sposobu, w jaki należy to robić. Dyskusja na ten temat ciągle trwa i trudno się spodziewać, by wnioskiem z takiej dyskusji była jednoznaczna wskazówka jak postępować. Przyrody nie da bowiem opisać się jednym równaniem matematycznym. W żywiłowej (emocjonalnej) dyskusji nad metodą (sposobem) ochrony Puszczy zapomina się często, że jest to żywy organizm, wzrastający w zmieniających się warunkach środowiska, w sytuacji bezpośredniej (gospodarka leśna) i pośredniej (zanieczyszczenie środowiska) antropopresji.

Na obszarze Puszczy Białowieskiej, poza parkiem narodowym, występują liczne ograniczenia powodujące wyłączenie 2/3 powierzchni z gospodarki leśnej. Blisko 12 tys. ha stanowią rezerwy przyrody znajdujące się formalnie na terenie Lasów Państwowych. Wszystkie zabiegi ochronne są zatwierdzane przez Regionalną Dyрекcję Ochrony Środowiska. W 2016 roku zarządzeniem Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych utworzono obszary referencyjne o powierzchni ponad 5,5 tys. ha. Blisko 12 tys. ha zostało wyłączonych z użytkowania jako drzewostany ponad stuletnie wg tak zwanego „kryterium Wesołowskiego”, nieznanego w naukach leśnych i bezkrytycznie narzuconego leśnikom. Zgodnie z tą definicją lasem 100-letnim jest las, w którym już 10% drzew wykazuje wiek 100 lub więcej lat. Przyjęcie takiej definicji przez ówczesne ministerstwo środowiska, zaowocowało wyłączeniem ok. 70% obszarów z tzw. ochrony czynnej i zastąpieniem jej tzw. ochroną procesów ekologicznych o charakterze ochrony biernej (konserwatorskiej). Około 3 tys. ha stanowią strefy ochronne wokół miejsc gniazdowania ptaków. Ponadto wyłączono z gospodarki leśnej drzewostany na siedliskach bagiennych i wilgotnych. Dla całości tego obszaru, stanowiącego Leśny Kompleks Promocyjny, opracowano program gospodarczo-ochronny (RDLP 2011).

Autorzy prezentują pogląd, że warunkiem koniecznym do bezpiecznego prowadzenia gospodarki leśnej jest posiadanie lasów wyłączonych spod bezpośredniej ingerencji człowieka. W przypadku wystąpienia niekorzystnych skutków gospodarowania można skorygować błędy, opierając się na naturalnych wzorcach. Obecnie w przypadku Puszczy Białowieskiej warunek ten jest dochowany.

W „gospodarczej” części Puszczy Białowieskiej możemy spotkać przykłady bardzo pieczołowicie prowadzonej gospo-

darki leśnej, ze świadomością unikatowości tego obiektu. Należy także mieć na uwadze fakt, że nie każdy fragment lasu gospodarczego w Puszczy zasługuje na taką samą formę ochrony lansowanej przez antagonistów leśników. Są takie fragmenty, które wymagają pewnej ingerencji człowieka w celu przywrócenia ich pierwotnego charakteru. Czy to, że leśnik, wykorzystując w swojej pracy osiągnięcia różnych nauk leśnych, próbuje wpłynąć na rozwój lasów w kierunku zapewnienia zarówno ich trwałości, jak i ich bioróżnorodności, jest czymś złym? Nie bez przyczyny hodowla lasu, a więc jedna z podstawowych nauk leśnych, jest określana mianem „stosowanej ekologii lasu” (Smith et al. 1997; O’Hara 2016).

Szwagrzyk (2010) wskazuje, że w ochronie przyrody można wyróżnić dwa etapy: pierwszy polegający na ochronie obiektu przed zniszczeniem lub wyginieciem oraz drugi, zmierzający do utrwalenia sukcesu etapu pierwszego, a więc zapewnienia trwałości obiektu objętego ochroną. Sukces w pierwszym etapie nie oznacza sukcesu w etapie drugim. Można wymienić wiele przykładów (np. rezerwy ściśle mające chronić świetlistą dąbrowę *Potentillo albae* – *Quercetum*, czy też liczne tzw. czaplińce), kiedy obiekt chroniony przestał istnieć z różnych przyczyn, także na skutek zaniechania działań zmierzających do realizacji drugiego etapu. Zapewnienie sukcesu w tym drugim etapie jest niewątpliwym punktem m.in. dla chronionych obszarów leśnych, charakteryzujących się najczęściej niewielką powierzchnią. W przypadku Puszczy Białowieskiej pierwszy etap ochrony przyrody został spełniony. Problemem jest natomiast uzyskanie sukcesu na etapie drugim. Sukces ten wydaje się szczególnie trudny do uzyskania w warunkach trwałej zmiany środowiska na skutek działalności człowieka, w dużej mierze działalności pośredniej (zanieczyszczenie środowiska, zmiany klimatyczne, ograniczenie występowania zaburzeń naturalnych itd.).

6. Zakończenie

Toczący się spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej ma wszelkie znamiona konfliktu wartości. Na pytanie po co się ją chroni, najczęstszą odpowiedzią jest – dla człowieka, dla możliwości obcowania z dziką przyrodą, dla przyszłych pokoleń, żeby mogły podziwiać las naturalny lub o cechach lasu naturalnego. Jest to wyraz bardzo rozpowszechnionego antropocentryzmu, sytuującego człowieka jako centralną postać, której podporządkowane jest całe otoczenie. Z pozycji antropocentrycznej przygotowano zarówno Agendę XXI ONZ, jak i polską ustawę o ochronie przyrody. Na to samo pytanie możemy uzyskać także odpowiedź, że Puszczy Białowieską chroni się przed człowiekiem, że człowiek i jego działania są największym zagrożeniem dla przyrody. Jest to wyraz tak zwanego ekocentryzmu czy biocentryzmu (Skolimowski 1991, 1993). Wśród odpowiedzi znajdzie się również taka, że Puszczy Białowieską chroni się, dlatego że jest, dla niej samej, jako wartość samoistną, autoteliczną. Jest to wyraz ekologii głębokiej (Naess 1992; Devall, Sessions 1994).

Zarysowane podejścia do ochrony Puszczy Białowieskiej, czy szerzej do ochrony przyrody, bardzo trudno pogodzić.

Z reguły dominuje okresowo jedno z nich, a pozostałe je kontestują, przy czym sytuacja w każdej chwili może się zmienić.

Wydaje się, że jeśli chodzi o ekosystemy leśne, ideą próbującą w najszerszym stopniu (choć nigdy całkowicie) uwzględnić postulaty tych trzech nurtów jest koncepcja wielofunkcyjnej, trwałej i zrównoważonej gospodarki leśnej opartej na podstawach ekologicznych. Dotychczasowe obserwacje wpływu takiej gospodarki na ekosystem leśny wskazują, że w wystarczający sposób chroni ona różnorodność biologiczną, a to jest też celem współczesnej ochrony przyrody. Świadczy o tym m.in. objęcie lasów gospodarczych Puszczy Białowieskiej zarówno Rezerwatem Biosfery, jak i umieszczenie ich w 2014 roku na „Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO”.

Autorzy wyrażają pogląd, że obecnie nie ma warunków prawnych, ekonomicznych i społecznych, jak również uzasadnienia przyrodniczego do objęcia całej Puszczy Białowieskiej parkiem narodowym.

Konflikt interesów

Autorzy deklarują brak potencjalnych konfliktów.

Literatura

- Andrzejczyk T., Brzeziecki B. 1995. The structure and dynamics of old-growth *Pinus sylvestris* (L.) stands in the Wigry National Park, north-eastern Poland. *Vegetatio* 117: 81–94. DOI 10.1007/BF00033261.
- Bernadki E., Bolibok L., Brzeziecki B., Zajączkowski J., Żybura H. 1998. Compositional dynamics of natural forests in the Białowieża National Park, northeastern Poland. *Journal of Vegetation Science* 9: 229–238. DOI 10.2307/3237122.
- Blicharska M., Bobiec A., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Engel J., Falkowski M., Gutowski J.M., Jaroszewicz B., Kepel A., Kujawa A., Latałowa M., Mikusiński G., Mysłajek R.W., Nowak S., Orczewska A., Skubała P., Stepaniuk M., Walankiewicz W., Wesołowski T., Zub K. 2016. Spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej. *Las Polski* 11: 8–9.
- Brzeziecki B., Pommerening A., Miścicki S., Drozdowski S., Żybura H. 2016. A common lack of the demographic equilibrium among tree species in Białowieża National Park (NE Poland): evidence from long-term plots. *Journal of Vegetation Science* 27: 460–469. DOI 10/1111/jvs.12369.
- Brzeziecki B., Drozdowski S., Żybura H., Bolibok L., Bielak K., Zajączkowski J. 2017. Managing for naturalness alone is not an effective way to preserve all valuable natural features of the Białowieża Forest – a reply to Jaroszewicz et. al. *Journal of Vegetation Science* 28: 223–231. DOI 10.1111/jvs.12504.
- BULiGL 2015. Ekspertyza na potrzeby aneksu do Planu Urządzenia Lasu Nadleśnictwa Białowieża zawierająca ocenę stanu lasu oraz określająca zakres niezbędnych działań gospodarczo-ochronnych dla zachowania drzewostanów świerkowych. Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej Oddział w Białymstoku.
- Devall B., Sessions B. 1995. Ekologia głęboka. Życie w przekonaniu, iż Natura coś znaczy. Wydawnictwo Pusty Obłok. Warszawa. ISBN 83-85041-58-3.
- Drozdowski S., Brzeziecki B., Żybura H., Żybura B., Gawron L., Buraczyk W., Zajączkowski J., Bolibok L., Szeliński H., Bielak K., Widawska Z. 2012. Wieloletnia dynamika starodrzewów

- w zagospodarowanej części Puszczy Białowieskiej: gatunki ekspansywne i ustępujące. *Sylwan* 156(9): 663–671.
- Gutowski J.M., Jaroszewicz B. (red.). 2001. Katalog fauny Puszczy Białowieskiej. Instytut Badawczy Leśnictwa, Warszawa, 403 s. ISBN 83-87647-22-5.
- Kujawa A., Orczewska A., Falkowski M., Blicharska M., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Gutowski J.M., Latałowa M., Mysłajek R.W., Nowak S., Walankiewicz W., Zalewska A. 2016. Puszcza Białowieska – obiekt światowego dziedzictwa UNESCO – priorytety ochronne. *Leśne Prace Badawcze* 77(4): 302–323. DOI 10.1515/frp-2016-0032.
- Naess A. 1992. Rozmowy. Zeszyty Edukacji Ekologicznej „Pracowni na rzecz Wszystkich Istot”, zeszyt 2. Bielsko-Biała.
- Niedziałkowski K. 2016. Dlaczego leśnicy nie chcą rozszerzenia Białowieskiego Parku Narodowego? Motywacja pracowników Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwa w perspektywie aktorów społecznych zaangażowanych w dyskusję wokół Puszczy Białowieskiej. *Leśne Prace Badawcze* 77 (4): 358-370. DOI: 10.1515/frp-2016-0037
- O’Hara K.L. 2016. What is close-to-nature silviculture in a changing world. *Forestry* 89: 1–6. DOI 10.1093/forestry/cpv043.
- Paluch R., Bielak K. 2009. Przebudowa drzewostanów z wykorzystaniem naturalnych procesów sukcesyjnych w Puszczy Białowieskiej. *Leśne Prace Badawcze* 70: 339–354. DOI 10.2478/v10111-009-0032-z.
- Projekty ustaw 2006. Puszcza Białowieska. Dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. Projekty ustaw. https://www.mos.gov.pl/fileadmin/user_upload/mos/Puszcza_Bialowieska/Program_dzialan_na_rzecz_Puszczy_Bialowieskiej/USTAWA_BPN_projekt_prezydencki.pdf. [25.05.2016].
- RDLP 2011. Program gospodarczo-ochronny Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Puszcza Białowieska” na lata 2012–2021. Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych, Białystok.
- Rozporządzenie 2005. Rozporządzenie Wojewody Podlaskiego Nr 7/05 z dnia 25 lutego 2005r. w sprawie Obszaru Chronionego Krajobrazu „Puszcza Białowieska”. Dz.U. Województwa Podlaskiego 54, poz. 720.
- Rozporządzenie 2014b. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 7 listopada 2014 r. w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Białowieskiego Parku Narodowego. Dz.U. 2014, poz. 1735.
- Skolimowski H. 1991. Ocalić Ziemię. Wydawnictwo Krzysztofa Staszewskiego. Warszawa. ISBN 83-900403-0-1.
- Skolimowski H. 1992. Filozofia żyjąca. Eko-filozofia jako drzewo życia. Wydawnictwo Pusty Obłok. Warszawa. ISBN 83-85041-42-7.
- Smith D.M., Larson B.C., Kelty M.J., Ashton A.M.S. 1997. Practice of silviculture. Applied forest ecology. Wiley & Sons, 560 s. ISBN 978-0471109419.
- Szwagrzyk J. 2010. Dylematy ochrony ekosystemów leśnych w krajobrazie przekształconym przez człowieka. *Prace i Materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera* 20: 75–84.
- Wesołowski T., Kujawa A., Bobiec A., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Engel J., Falkowski M., Gutowski J.M., Jaroszewicz B., Nowak S., Orczewska A., Mysłajek R.W., Walankiewicz W. 2016. Spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej: mity i fakty. Głos w dyskusji. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą* 72(2): 83–99.
- Zarządzenie 1994. Zarządzenie nr 30 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 19 grudnia 1994 r. w sprawie Leśnych Kompleksów Promocyjnych (LKP). ZO-72-15/94.
- Zarządzenie 2015. Zarządzenie Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Białymstoku z dnia 6 listopada 2015 r. sprawie ustanowienia planu zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PL C200004. Dziennik Urzędowy Województwa Podlaskiego, poz. 3600, Białystok.

Wkład autorów

J.Z., J.Sz. – koncepcja pracy i napisanie tekstu.